

Een Messias uit Betlehem, genaamd Menachem

Deel 1: Lieve Teugels

In dit paper willen mijn collega Willem Smelik en ik jullie introduceren in een rabbijns-Joods verhaal dat opvallende gelijkenissen vertoont met Christelijke teksten over de messias en met name met het Christelijke kerstverhaal. Wij hopen hiermee een bijdrage te leveren aan het thema van het Joods-zijn van Jezus dat in deze conferentie centraal staat. Wij willen met dit voorbeeld laten zien dat veel motieven en details uit de literaire tradities over Jezus, de Christelijke messias, ook voorkomen in Joodse geschriften over de messias uit de tijd van Jezus, en daarna. Voor een deel heeft dat te maken met gebruik van dezelfde teksten en motieven uit de Hebreeuwse Bijbel, in de Joodse en in de vroeg-Christelijke interpretatie. Vele motieven die als typisch en uniek worden beschouwd voor het Christelijke kerstverhaal, zijn dat namelijk helemaal niet. Hierbij kan men denken aan de plaats Betlehem, de afstamming van Jesse en koning David, de armoede van de ouders van Jezus, maar ook aan os, bekend uit de kerststal. Al deze motieven en interpretaties zijn volop Joods, en daarmee wordt nog maar eens duidelijk dat Jezus en de verhalen over hem niet kunnen worden begrepen zonder deze te plaatsen in de Joodse traditie.

Messias Menachem in de rabbijnse traditie

In de rabbijnse literatuur treffen we een verhaal aan over een messias met de naam Menachem, die in Bethlehem wordt geboren ten tijde van de val van de tweede joodse tempel, rond het jaar 70 van onze tijdrekening. Er bestaan verschillende versies van dit verhaal, de eerste in de Midrasj op Klaagliederen, Klaagliederen Rabba, en de tweede in de Palestijnse Talmoed of Jeroesjalmi. Beide bronnen zijn veel jonger dan het Nieuwe Testament. Ze dateren uit de vierde of vijfde eeuw van onze tijdrekening. Echter, rabbijnse teksten kennen altijd een lange geschiedenis van, deels mondelinge, overlevering die vaak teruggaat tot de eerste eeuw. Dat lijkt hier ook het geval te zijn omdat het verhaal zich in elk geval afspeelt in de eerste eeuw, en inspeelt op de vraag wat de val van de Tempel te betekenen had voor het voortbestaan van het Jodendom en de eindtijd.

Van beide versies zijn ook nog eens meerdere tekstgetuigen. Al deze teksten vertonen onderling kleinere en grotere verschillen. Op deze verschillen zal Willem in de tweede helft van onze presentatie ingaan. Interessant is ook nog

dat deze tekst in twee talen is geschreven: Hebreeuws en Aramees worden door elkaar gebruikt. Ook hierover zal Willem ons meer vertellen.

Ik zal jullie inleiden in het verhaal zoals we het aantreffen in de gangbare “kritische” editie van de tekst in Klaagliederen Rabba, uitgegeven door Salomon Buber in Wilna in 1899. Ik zal de inhoud van het verhaal presenteren, alsook de inbedding van dit verhaal in de midrasj, alsook onze hypothese over de boodschap van het verhaal.

Midrasj

In tegenstelling tot de versie in de Palestijnse Talmoed is de versie in Klaagliederen Rabba een midrasj. Een heel korte inleiding op wat midrasj is en hoe het er uit ziet is wellicht gewenst. Midrasj is, heel kort door de bocht, de rabbijns-Joodse manier van bijbelinterpretatie. Deze midrasj, of bijbelinterpretatie, vinden we vooral in werken die Midrasjiem worden genoemd: dat zijn collecties van midrasj, meestal op een bepaald boek van de Hebreeuwse Bijbel. Ik maak voor de duidelijkheid meestal onderscheid tussen midrasj met een kleine letter en Midrasj met een hoofdletter. “Midrasjiem” is het meervoud van midrasj, met kleine letter of hoofdletter naargelang het gebruik,

midrasj = het fenomeen van de rabbijnse interpretatie

= een specifieke tekstuele eenheid, een commentaar op een bepaald bijbelvers

Midrasj = een werk, bestaande uit een verzameling “midrasjiem.”

Vaak gaat het hier om een commentaar op een bepaald boek uit de bijbel. Zo is Klaagliederen Rabba een lopende commentaar op het boek Klaagliederen, waarbij elk vers van “midrasj” is voorzien.

Midrasj, rabbijnse bijbelinterpretatie heeft vele bijzonderheden die ik hier niet allemaal kan uitleggen. Drie dingen zijn echter essentieel voor dit paper:

1. De midrasj gaat altijd uit van een specifiek bijbelvers, dat geciteerd wordt en waarvan de woorden apart of in samenhang worden uitgelegd.
2. In de interpretatie van een vers worden vaak andere bijbelteksten aangehaald met als doel het eerste vers te verhelderen.
3. In de midrasj komt vaak extra verhalend materiaal voor, zoals gelijkenissen of legendes. Deze verhalen lijken soms veraf te staan van de

bijbeltekst maar ze staan echter altijd in dienst van de uitleg van het bijbelvers.

Het is voor het begrijpen van het verhaal dat we nu gaan lezen daarom heel belangrijk om goed op te letten op de bijbelteksten die erin voorkomen, hoe ze worden gelezen, welke woorden specifiek geïnterpreteerd worden, en hoe het verhaal bijdraagt aan de interpretatie van het bijbelvers dat aan de orde is.

Het centrale vers in onze tekst is Klaagliederen 1:16. Hou dit vers dus altijd voor ogen, want de hele midrasj, ook het verhaal over de messias Menachem, heeft met dit vers te maken.

Klaagliederen 1:16 luidt als volgt in de NBV21 vertaling:

Hierom ween ik, hierom baden mijn ogen in tranen.
Oneindig ver weg is mijn trooster (menachem), die mij levenskracht geeft.
Mijn kinderen zijn verbrijzeld, want groot was de overmacht van de vijand.

Het is vooral het middelste deel van het vers dat de aandacht krijgt: *Oneindig ver weg is mijn trooster (menachem)*. Het Hebreeuwse woord dat vertaald is met “trooster” is *menachem*. Dat woord doet dubbel dienst als de naam van de messias, maar zegt wellicht ook iets over de taak van de messias, troost geven.

De geboorte van Menachem in Midrasj Klaagliederen Rabba

Om te beginnen wil ik met jullie de hele tekst lezen. Jullie hebben deze in vertaling op de handout. Ik heb de tekst in stukjes ingedeeld: het eerste deel bevat een stuk midrasj van Klaagliederen 1:16, verbonden met een discussie tussen rabbijnen over de naam van de messias. Het tweede deel, dat daarbij aansluit, is de historische legende, over de geboorte van de messias Menachem. In het derde deel komen we weer terug bij de rabbijnen en wordt er een verband gelegd met andere bijbelverzen.

De inbedding in de midrasj

De onmiddellijke exegetische inbedding is, zoals gezegd, de midrasj op Klaagliederen 1:16 waarin wordt verwezen naar de afwezigheid van een “trooster” (*menachem* in het Hebreeuws).

De midrasj verbindt dit vers eerst met een discussie over de naam van de Messias. Verschillende rabbi's stellen verschillende mogelijkheden voor. Voor al deze namen worden bijbelse bewijsteksten gegeven.

De eerste voorgestelde naam van de Messias is het tetragrammaton, de naam van God die we vertalen met Eeuwige of Heer. De bijbelse bewijstekst hiervoor is Jeremiah 23:6:

“Dit is de naam waarmee men hem zal noemen: ‘De Heer is onze gerechtigheid.’”

Deze naam voor de messias zal misschien verbazing oproepen in een Joodse context. In het stuk midrasj dat hier is weggelaten wordt dit nog uitgelegd als “het is goed als een stad genoemd wordt naar haar koning, en dat de koning genoemd wordt naar zijn God.” Deze uitleg laat zien dat het niet om een vergoddelijking van de messias gaat, maar veeleer om naamgeving.

Het voorafgaande vers in Jeremia, Jeremia 23:5, bevat het motief van de “spruit/telg” (tsemach) uit het geslacht van David. De naam “telg” (tsemach) vinden we ook in Zecharia 6:12). Deze naam is dan ook de tweede naam van de messias die wordt voorgesteld, door Rabbi Joshua.

De derde naam die wordt voorgesteld, door rabbi Judan in de naam van Rabbi Aibu, is Menachem. De bewijstekst hiervoor is ons basisvers, Klaagliederen 1:16.

Het voorval (uvda)

Dit inleidende kader, met de discussie tussen de drie rabbijnen over de naam van de messias, leidt vervolgens tot een “voorval,” dat de laatste naam, Menachem, ondersteunt. In het Aramees, de taal waarin dit stuk gesteld is, heet een dergelijk voorval *uvda*. Het is een veel gebruikte literaire vorm, net als de parabel. Het verschil is, dat in tegenstelling tot de parabel, de *uvda* wordt voorgesteld als iets dat echt gebeurd is.

Ik haal even de belangrijkste elementen uit het verhaal:

- een Jood is aan het ploegen is met zijn os, die loeit
- een passerende Arabier interpreteert het loeien van de os als een teken dat de tempel van de Joden is gevallen
- dezelfde Arabier interpreteert het tweede loeien van de os als een teken dat de messias van de Joden is geboren
- hij kent ook de naam van de messias: Menachem; de naam van diens vader: Hiskia; en de plaats waar hij geboren is: in Betlehem in Juda, meer specifiek in Birat Arba.

- de Jood verkoopt os en ploeg, gaat handelen in babykleding- of doeken, maakt een lange reis door het land totdat hij in Betlehem komt

- de moeder van Menachem koopt geen kleding voor haar kind omdat “hem een moeilijk lot wacht,” en dat omdat “bij zijn geboorte de tempel verwoest is.”

- de Jood zegt dan, ietwat raadselachtig: “Wij vertrouwen in de Meester van de Wereld dat bij zijn komen de Tempel verwoest is, en bij zijn komen de Tempel herbouwd wordt.” – Hij alludeert er dus op dat het kind een tweede keer zal “komen,” en dus dat het misschien eerst weg zal gaan.

- Hij geeft haar wat kleren zonder betaling, komt een jaar later terug en treft de moeder zonder kind. Een moeilijk lot heeft hem inderdaad getroffen: Menachem is door een wervelwind van haar afgenomen en verdwenen.

- De Jood antwoord op dezelfde manier: “Heb ik je niet gezegd dat, zoals bij zijn komst de Tempel is verwoest, bij zijn wederkomst hij weer zal herbouwd worden?”- en alludeert er dus op dat het kind/de messias zal terugkomen en dat dan de Tempel zal herbouwd worden.

[[Ik wil jullie nu de vraag stellen: welke elementen in dit verhaal vind je opvallend, of vreemd? En zijn er ook elementen die je aan andere bijbelse verhalen of tradities doen denken?]]

1. De Jood en de Arabier

De casting van de personages is niet zonder betekenis. In het begin van het verhaal moet de Jood alles leren van de Arabier. De Arabier staat hier in de eerste plaats voor de niet-Jood, de buitenstaander. Deze herkent het loeien als een voorteken, weet dat de Joodse tempel is gevallen, weet dat de Joodse messias is geboren, en kent zelfs diens naam, de naam van zijn vader en zijn geboorteplaats. De herkomst van die kennis lijkt een soort waarzeggerij: de Arabier leidt dit allemaal af van het loeien van de os.

De Jood zal dit op zijn manier interpreteren. In zijn gesprek met de moeder van Menachem voegt hij er ook de hoop (of zekerheid) betreffende de herbouw van de tempel aan toe: “zoals bij zijn komst de Tempel is verwoest, bij zijn wederkomst hij weer zal herbouwd worden.”

In het stuk dat we nog niet gelezen hebben, deel 3, wordt hierop aangehaakt. Rabbi Abun zegt daar: “Waarom zou ik het van een Arabier moeten leren? Is er

geen expliciet schriftvers, enzovoort.” En dan citeert hij twee opeenvolgende verzen uit Jesaja waaruit hij kennelijk hetzelfde had kunnen afleiden als wat de Jood uit het verhaal van de Arabier moest leren. Wat dat precies is zullen we zometeen bespreken. Maar de Joodse zelfkritiek mag ons niet ontgaan. De rabbi zegt hier met zoveel woorden: wij, als Joden, kennen of lezen onze eigen geschriften niet goed; en moeten daarom kennis ontvangen van een buitenstaander, een Arabier, en zelfs van het geloei van een os.

1. De loeiende os

Het motief van de loeiende os, in sommige versies een koe, maar in elk geval een rund, bevat mogelijke verbanden met teksten uit de Hebreeuwse bijbel. Het Aramese woord תור dat in de midrasj gebruikt is, kan elk soort rund aanduiden, os, koe of stier, en hetzelfde geldt voor het Hebreeuwse equivalent שור. Twee verzen waarin dat woord voorkomt zijn voor ons relevant.

De eerste is Deut 33:17. Volgens dat vers, uit de zegen van Juda over zijn zonen, is Jozef “zijn eerstgeboren stier — majesteit behoort hem toe!”, die de volken der aarde zal stoten. In Deut 33 lijkt de vertaling “stier” passend. Dit is in de vroege Joodse traditie geïnterpreteerd als een verwijzing naar de Messias ben Jozef, afkomstig uit de stam van Efraïm, een figuur die bekend is uit de rabbijnse en andere vroeg-joodse literatuur. Hoewel een stier gewoonlijk niet geschikt is om te ploegen, zou het loeien van een rund daarom kunnen zinspelen op de komst van de Messias zoon van Jozef, vanwege het gebruik van hetzelfde woord. Het onderscheid tussen de Messias zoon van Jozef en de Messias zoon van David past in een bepaald denken over de messiaanse tijd dat in het vroege Jodendom, bijvoorbeeld ook in Qumran, in zwang was. De eerste messias, zoon van Jozef, zou dan de eindstrijd voeren, en de tweede messias, zoon van David, zou daarna heersen als messiaanse koning.

Hoewel er in de geboorteverhalen in het Nieuwe Testament geen os of koe wordt genoemd, is Jezus, voor wie hem als de messias beschouwen, letterlijk de messias zoon van Jozef. De naam van zijn vader is immers Jozef, en deze staat, volgens de genealogie aan het begin van het evangelie van Mattheus, in de directe lijn van David, waarbij onmiddellijk wordt gezegd dat Jezus “de messias wordt genoemd” (Mattheüs 1:16).

Zowel in onze midrasj, als in Mattheus, zou de naam Jozef, of diens metafoor het rund, messiaanse connotaties hebben, naast de expliciete messiaanse inhoud die beide teksten toch al hebben.

De tweede bijbeltekst waar we een os of rund vinden is Jesaja 1:3:

Een rund herkent zijn meester,
een ezel weet wie zijn voederbak vult,
maar Israël mist elk inzicht,
mijn volk leeft in onwetendheid

Dit vers is niet in het Nieuwe Testament te vinden. Maar we kennen het motief van de os en de ezel natuurlijk wel: ze staan in elke kerststal en hebben een duidelijk Christelijke en niet zo onschuldige boodschap. Om die boodschap goed te begrijpen moeten we het hele vers lezen. In het Christelijke gebruikt wordt dat vers zo gelezen: In tegenstelling tot de os en de ezel in de stal, die hun meester, de messias in de pasgeboren Jezus herkennen, mist Israël elk inzicht. De Joden hebben het niet gesnapt! Dat is het Christelijke gebruik van het vers, dat – we mogen het niet vergeten – uit de Joodse bijbel komt. Jesaja had het uiteraard niet over Jezus.

Joden lazen dit vers echter ook al snel messiaans, en ook al kritisch. Wij denken dat dit vers, hoewel niet geciteerd, ook meeklinkt in dit verhaal en in de interpretatie van Rabbi Abun op het einde: “Waarom moeten wij het van een Arabier leren” – en we kunnen toevoegen: van een rund – die Arabier en het rund herkennen de messias wel, maar wij – Israel – missen dat inzicht!

Het is dus onze hypothese, dat Jesaja 1:3 de sleutel is tot deze hele midrasj. Deze bevat in onze optiek rabbijnse zelf-kritiek, die als volgt kan worden samengevat: als wij onze Schriften goed lezen hebben wij de os en de Arabier niet nodig. Deze Joodse lezing gaat natuurlijk niet over Jezus, maar over de komst van een andere Joodse messias en over diens verband met de Tempel. De redenering is echter dezelfde als de Christelijke, alleen niet ant-Joods maar binnen-Joods zelf-kritisch.

2. De val/opbouw van de tempel en de messias

Wellicht is het verband tussen de messias en de Tempel ouder dan de identificatie van Jezus als de messias, of in elk geval gelijktijdig. Want ook tussen Jezus en de Tempel zijn er verbanden die messiaans kunnen worden geduid. In de christelijke traditie wordt de geboorte van Jezus geplaatst vóór de verwoesting van de Tempel. Toch scheurt bij zijn dood het voorhangsel van de Tempel, wat een symbolische associatie tussen Jezus en de Tempel onderstreept. Bovendien voorspelt Jezus tijdens zijn leven meerdere keren de verwoesting van de Tempel.

De messias Menachem wordt in de rabbijnse legende geboren op het exacte moment van de verwoesting van de Tempel. Vervolgens wordt hij “weggenomen”, en “de Jood” verwacht dat zijn terugkeer de herbouw van de Tempel zal inluiden.

De verwoesting van de Tempel wordt dus zowel in deze rabbijnse als in de nieuwtestamentische overlevering verbonden met een specifieke fase in de verwachting van de messias, zij het diens geboorte of diens dood. En ook de herbouw van diezelfde Tempel wordt in beide tradities met de terugkomst van de messias verbonden. In het evangelie van Johannes wordt dit weliswaar metaforisch gebruikt: daar spreekt Jezus over zijn eigen lichaam als de Tempel die drie dagen na zijn val zal worden heropgebouwd (Joh 2:19-21). Deze verzen bevatten een toespeling op de dood en verrijzenis van Jezus. Deze toespeling, en dit metaforische gebruik, kan echter alleen begrepen worden door mensen die een verband leggen tussen de herbouw van de Tempel en de terugkeer van de messias.

Laten we nog eens kijken naar het derde deel van de tekst, dat, volgens onze lezing, de uitwerking is van het Jesaja 1:3: De os en de ezel zien het maar Israel ziet het zelf niet. Waarom moeten we het van een Arabier leren, zegt rabbi Abun, als het letterlijk in onze geschriften staat? Hij citeert dan twee opeenvolgende verzen uit Jesaja 10 en 11. Het eerste heeft het over naar het vellen van “de Libanon” en het tweede, meteen daarop volgende, over het opschieten van een telg (tsemach) uit de geveldde stronk. De Libanon, de naam van een grote ceder, wordt in de rabbijnse traditie steevast geïnterpreteerd als een metafoor voor de Tempel. Met deze combinatie van verzen verbindt hij dus de Tempel en de messias: als de tempel weer wordt opgebouwd komt de messias, of omgekeerd. En dat kunnen wij afleiden uit onze eigen bijbel, zegt rabbi Abun.

3. De namen Menachem, Hiskia en Betlehem

De naam Menachem in deze tekst is afgeleid van Klaagliederen 1:16, ons basisvers. Het betekent trooster en zegt als zodanig iets over een van de taken van deze messias. In het Evangelie van Johannes is er sprake van een parakleet (Joh 14:16) – een Grieks woord dat ook trooster kan betekenen. Jezus spreekt hier over een *andere* parakleet die na hem zal komen – maar dat wil dus zeggen dat hij zichzelf ook ziet als een parakleet, een menachem.

De naam Hiskia, de vader van Menachem in onze tekst, vinden we ook terug in de genealogie van Jezus bij Mattheus (1:9-10). Deze Hiskia, een koning uit het geslacht van David, wordt in de rabbijnse traditie ook wel als een messias beschouwd. (Patai, 25-26). Ook hier zien we dus een naam met messiaanse connotaties in zowel de vroeg-Christelijke als de vroeg-Joodse traditie.

Dat Betlehem iets met de messias te maken heeft behoeft geen uitleg. Of toch wel: want waarom moest Jezus perse in Betlehem worden geboren? Omdat dat de stad van David is. In de synoptische evangelies is er een hele toer, of liever een volkstelling, voor nodig om Jezus in Betlehem geboren te laten worden. Waarom moest de hoogzwangere Maria eigenlijk mee? Kon Jozef hen niet alleen registreren? Echter, niet alle Nieuwtestamentische tradities gaan ervan uit dat Jezus in Betlehem is geboren. Johannes gaat ervan uit dat hij uit Nazareth komt, getuige Joh 7:40-42:

40Toen de mensen in de menigte dit hoorden, zeiden ze: ‘Dit moet wel de profeet zijn.’ 41Anderen beweerden: ‘Het is de messias,’ maar er werd ook gezegd: ‘De messias komt toch niet uit Galilea? 42De Schrift zegt toch dat de messias uit het nageslacht van David komt en uit Betlehem, waar David woonde?’

Menachem, Hiskia en Betlehem zijn dus drie namen die zowel in het vroege Jodendom als in de Christelijke traditie, messiaanse connotaties hebben.

4. De moeder en de wervelwind

Even kort over de moeder. Over haar heeft Willem nog wat pikante details uit andere versies. Voor nu is het belangrijk dat de moeder aanvoelt dat de gelijktijdigheid van de val van de tempel en de geboorte van haar kind ongunstig is, in elk geval voor haar als moeder: zij weet dat ze hem niet lang bij zich zal houden. En dat gebeurt inderdaad: een wervelwind neemt Menachem mee.

Het lot van Menachem doet direct herinneren aan het enigszins ambigue lot van de profeet Elia. Deze wordt van zijn leerling Elisha weggenomen door een wervelwind (en een vurige wagen), wat op twee verschillende manieren kan worden — en ook is — geïnterpreteerd: als zijn voortijdige dood of als zijn hemelvaart naar God, wat de dominante interpretatie in de receptiegeschiedenis van dit verhaal is. Inderdaad wordt Elia in de Joodse traditie beschouwd als de voorloper van de Messias, en we vinden daarvan ook sporen in het Nieuwe Testament: aan Johannes wordt gevraagd of hij Elia is, of misschien zelfs de messias.

De wervelwind neemt Menachem dus weg van zijn moeder, die niet weet waar hij zich bevindt. Hij is in elk geval “ver weg”. Daarmee wordt de basistekst Klaagliederen 1:16 bevestigd, een conclusie die in sommige handschriften van de midrasj expliciet wordt genoemd. Die eindigen onze tekst als volgt:

“Om te vervullen wat geschreven staat: ‘Want ver van mij is Menachem, die mijn ziel herstelt.’”

Voorlopige conclusies

We hebben dus een heleboel verbanden gezien tussen deze rabbijnse tekst en Christelijke tradities en teksten over de geboorte, de afwezigheid, en de terugkeer van de messias.

Er zijn auteurs die beweren dat deze tekst anti-Christelijke polemieek bevat (Fraenkel). Er is in deze midrasj echter helemaal geen polemische ondertoon aanwezig. Het open einde van het verhaal, waarin het leven van Menachem nog onzeker is maar waarin duidelijke messiaanse hoop doorklinkt, en het vooruitzicht van een te herbouwen tempel, wijst op een blijvende verwachting zonder dat daarmee Christelijke aanspraken worden aangevallen.

Er zijn ook auteurs die menen dat de rabbijnen die dit hebben geschreven geen weet kunnen hebben gehad van de Christelijke traditie; anders zouden ze geen tekst hebben geschreven die zoveel elementen bevat die ook Christelijk kunnen worden gelezen; of die door de Christenen juist als beledigend zouden worden gezien. Ook dit is niet nodig. Deze tekst laat juist zien dat de Christelijke messiastraditie volop Joods is en put uit dezelfde bronnen en motieven als de Joodse.